

13. Чиркин В. Е. Три ипостаси государства // Государство и право. — 1993. — № 8. — С. 107.
14. Ильин И. А. Об органическом понимании государства и демократии: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1993. — Т. 2, кн. 1. — С. 380–383.
15. Мамут Л. С. Государство в целостном измерении. — М.: Норма, 1998. — С. 26–27.
16. Яблоков С. А. И. А. Ильин в общественной и научной жизни Московского университета (1905–1915) // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. — 2002. — № 4. — С. 108.
17. Афанасьев Э. Этика хозяйственной деятельности и задачи возрождения России в свете трудов И. А. Ильина // Наши задачи Ивана Ильина и... наши задачи: Материалы конф. — М., 1995. — С. 123.
18. Ильин И. А. О государстве // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 238–239, 242.
19. Козловски П. Прощание с марксизмом-ленинизмом: О логике перехода от развитого социализма к этическому и демократическому капитализму: Очерки персоналистической философии. — СПб.: Экоп. шк., 1997. — С. 162.
20. Ильин И. А. О сущности правосознания. — М.: Парогъ, 1993. — С. 265.

УДК 344(477)

П. П. Богуцький

ОЗНАКИ ТА КОМПОНЕНТИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА ЯК КОМПЛЕКСНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Розвиток державності в Україні, якому надало рішучий поштовх прийняття Конституції, супроводжується розробкою теоретичних та практичних проблем державних інституцій, до яких, безумовно, належить військова організація держави.

У прийнятому Верховною Радою України у 2003 р. Законі України «Про основи національної безпеки України» вперше визначено військову організацію держави як сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз [1].

Питання правового регулювання діяльності військової організації держави набули досить актуального характеру у зв'язку з реформами, які проводяться у Збройних Силах та в інших військових формуваннях, утворених відповідно до чинного законодавства.

У Російській Федерації відмічається дослідницький бум відносно військового права та його ролі у сучасному правовому розвитку. Показовою у цьому плані є проведена у 2004 р. науково-практична конференція на тему «Сучасний стан військового права і його вплив на національну безпеку Російської Федерації», де були визначені основні проблеми військового права і військового законодавства, а також окреслені напрямки удосконалення правового регулювання у військовій сфері та розгортання військово-правових досліджень [2].

Натомість наукові дослідження, які б стосувалися правових проблем діяльності військової організації держави та правового статусу військовослужбовців, у вітчизняній юридичній науці проводилися не досить системно та активно.

Над окремими проблемами, що належать до правового регулювання відносин у військовій сфері, у різні часи та за різною тематикою працювали В. Німченко, Г. Ситник, М. Карпенко, Л. Льчук, В. Бондарев, С. Скуріхін, О. Зархін, М. Хавронюк; питання правових основ будівництва Збройних Сил України досліджує М. В. Кравчук.

Гносеологічні основи військово-правових проблем, на наш погляд, зосереджені у комплексі теоретичних та практичних питань, які належать до сфери військового права. Такий підхід не є загально визнаним, що засвідчує, зокрема, відсутність теорії військового права у сучасній українській юридичній науці.

Між тим визначення військового права у системі українського права дає можливість знайти науково обгрунтовані підходи до вирішення цілої низки сучасних проблем розбудови Збройних Сил та впливу держави, громадських інститутів на процеси реформування, запровадження демократичних інститутів у військовому середовищі з одночасним вирішенням питань зміцнення обороноздатності держави та забезпечення національної безпеки.

Одним з основних питань військового права слід розглядати багатогранність його регулятивної дії щодо статусу військовослужбовця.

Суперечності, які існують стосовно проходження військової служби за призовом та на добровільній основі, відсутність механізму дії законодавства про альтернативну службу, різке падіння рівня соціальної значущості військової служби та разом з тим загострення проблем національної безпеки, у вирішенні яких відіграє визначальну роль військова організація держави, лише підкреслюють актуальність вивчення проблем військового права та окремих його інститутів.

Суб'єктні відносини у військовій сфері виникають та існують у межах функціонування військової організації будь-якого суспільства. Такі відносини характеризуються перш за все наявністю державного інтересу у здійсненні однієї з найголовніших функцій держави — забезпеченні захисту суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності кордонів. Саме тому присутність держави у військовоправових відносинах як одного із суб'єктів є, як правило, обов'язковою. Однак це не єдина ознака відносин у військовій сфері. Досить важливим є визначення усього масиву питань, що стосуються діяльності громадян у військовій сфері, їх взаємовідносин під час виконання обов'язків військової служби між собою та з державними органами, у тому числі з тими, які утворюють військову організацію суспільства. Не менш актуальними, з огляду на зазначене, є питання, що стосуються правового статусу тих осіб, які у передбаченому чинним законодавством порядку виконують обов'язки військової служби.

Сама специфіка військової діяльності обумовлює відособлення її в окрему галузь з притаманними лише їй об'єктами, характером, способами та формою дій. Правила, які застосовуються задля врегулювання відносин у цій галузі суспільної діяльності, є також особливими та такими, що не можуть застосовуватися у будь-якій іншій галузі. Військова сфера попри спеціальний режим її функціонування, недоступність для широкого загалу окремих сторін діяльності, беззаперечно має гарантувати захищеність суспільства від зосередження небезпечних для людей елементів матеріального і соціального походження. У контексті цієї проблеми

суспільство має запропонувати не лише засоби цивільного контролю над діяльністю військової організації держави, але й чітко упорядкувати таку діяльність шляхом правового регулювання. Регулятивний вплив на весь комплекс відносин у військовій сфері спроможне ефективно забезпечити військове право.

Неупереджений ретроспективний погляд на виникнення та розвиток права свідчить, що одними з перших загальнообов'язкових правил поведінки були правила, які стосувалися діяльності військової організації груп, об'єднань людей, общини, суспільства.

Історія України засвідчує, що перші ознаки об'єктивного, юридичного права мали норми внутрішньої саморегуляції козацтва, козацького війська, Січі. Саме у цих нормах знаходить втілення ідея загальноновизнаних правил поведінки, зазначеними нормами утворюються органи, які відслідковують дотримання загальних правил та встановлюють міру відповідальності за припущені порушення [3].

Сучасний розвиток суспільних відносин характеризується, насамперед, інтегрованістю різних соціальних явищ та сконцентрованістю інформаційного впливу на поведінку суб'єктів суспільної діяльності. Складні техногенні процеси прискорюють усвідомлення чітко визначених дій з метою досягнення соціально значущих цілей та забезпечення певної стабільної поведінки усіх учасників таких процесів. Прозорість соціальних та правових норм, їх відкритість — основа для стабільного існування будь-якої соціальної системи, у т. ч. військової організації суспільства.

Військове право є предметом професійного освоєння накопичених знань про військовоправову сферу діяльності держави та людей, постійно зайнятих у цій сфері, які мають статус військовослужбовців, про основи, принципи та правила функціонування військової організації суспільства, забезпечення її цілісності та спрямованості на захист соціальних цінностей, що несуть у собі ідеї державності, суверенітету, національної безпеки. З огляду на це військове право необхідно розглядати як навчальну дисципліну та як галузь юридичної науки.

Онтологічний підхід до сприйняття військового права засвідчує його сутність, що виявляється, насамперед, у комплексі правових норм, які регулюють установлені відносини у військовій сфері суспільства.

Герменевтика військового права у сучасній українській правовій науці не є предметом серйозних досліджень, обговорень науковців. Певні традиції у вивченні цих питань містять роботи російських учених-правознавців, де військове право визнається комплексною галуззю права, норми якої регулюють суспільні відносини у сфері будівництва, життя та діяльності Збройних Сил та більш широко — в галузі військової діяльності держави [4; 5].

Визначення військового права ґрунтується на окресленні його ознак. До основних ознак військового права належать:

- 1) нормативність. Військове право складається з норм та правил загально-го характеру, розрахованих на постійне застосування і використання;
- 2) формальна визначеність. Військовоправові норми фіксуються у переважній більшості у письмовому вигляді як суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Норми традиційного та звичаєвого характеру для військового права не прита-

манні. Певне значення (інколи визначальне) для військовоправових відносин має усний наказ, однак форма наказу та вимоги щодо його видання завжди формально визначені;

3) обов'язковість. Військовоправові приписи є обов'язковими для усіх учасників відносин у військовій сфері; вони адресуються в одних випадках необмеженому колу осіб, в інших — виключно персоніфіковані або ж стосуються певної групи людей чи визначених державних органів, громадських інституцій; обов'язковість виконання військовоправових приписів усталена та забезпечується низкою санкцій, що мають у багатьох випадках характер примусу, підкреслюючи сутність військовоправових відносин;

4) регулятивність. Військове право виступає як регулятор суспільних відносин, що виникають у військовій сфері. Соціальна цінність військового права виявляється насамперед у чітко визначених правилах поведінки, у застосуванні певних обмежень стосовно діяльності фізичних осіб, але ж і водночас — гарантій їх прав та законних інтересів з боку держави. Соціальна спрямованість військовоправових норм найбільш виражена у нормах, які передбачають заходи соціального захисту військовослужбовців. Натомість обов'язки військовослужбовців, умови обмежень їх поведінки стосовно проходження військової служби та виконання функції захисту держави мають чітко виражений імперативний характер;

5) процедурність. Військове право більш, ніж інші галузі права, насичене нормами процедурного характеру. У багатьох випадках саме процедура, виписаний алгоритм дій стосовно прийняття військовоправових приписів та їх реалізації є запорукою правової поведінки та забезпечення цілей, мети встановлених правил. Навпаки, відхилення від процедури, визначеної у військовоправових нормах, унеможлиблює цілісність виконання поставленого завдання та призводить до порушення з негативними наслідками не лише для учасників військовоправових відносин, але й для інтересів суспільства, держави;

6) зв'язок з державою. Військове право настільки пов'язано з державою, що його існування за межами зв'язків з державою неможливе. Військовоправові норми встановлюються та санкціонуються виключно державою, що визначається необхідністю виконання нею внутрішньої соціальної функції захисту, забезпечення основ національної безпеки. Військовоправовий примус виходить від держави, визначення меж дії такого примусу в умовах цивільного контролю здійснюється саме нормами військового права;

7) системність. Військове право являє собою складну, однак цілісну систему взаємопов'язаних норм. У центрі цієї системи знаходяться правові норми, які регулюють відносини у сфері військової безпеки держави, а також правові норми, що здійснюють регулятивний вплив на механізм та порядок проходження військової служби. Військове право має за мету визначення засобів досягнення воєнної безпеки суспільства, як обов'язкової складової, невід'ємної частини національної безпеки за умов додержання прав військовослужбовців та інших громадян, які є суб'єктами військових відносин. Відсутність системності цієї сфери була б ознакою дефектності будь-яких дій, спрямованих на забезпечення національної безпеки та конституційних прав громадян у військовій сфері.

Для військового права менш характерна така загальновизнана ознака права, як вираження міри свободи і справедливості, що підкреслює власне специфіку військовоправових відносин. Проте за умов відсутності військовоправового регулювання визначена міра можливої поведінки суб'єктів зазначених відносин та рівний підхід до них взагалі неможливі. Справедливість у військових відносинах реалізується шляхом втілення ідей обов'язковості визначення соціальних заслуг у досягненні мети військовоправового регулювання, тобто особистого вкладу у забезпеченні виконання функції захисту суспільства. Військове право містить чималий комплекс заохочувальних норм саме такої поведінки суб'єктів військових відносин.

В юридичній науці цілком обґрунтовано виділяють як ознаку права його компромісний характер, акцентуючи увагу на тому, що право за своєю природою є інструментом соціального компромісу, своєрідним договором у межах суспільства [6]. Військове право, натомість, є безкомпромісним у своїх приписах, що досить часто призводить до конфлікту внутрішніх настанов особистості та інтересів держави у сфері військової безпеки. Саме через норми військового права здійснюється складний процес визначення головного для особистості в умовах, які належать до військової сфери суспільства, відбувається підпорядкованість вольових настанов особи як загальним, так і її власним інтересам задля досягнення безпечних умов життєдіяльності. Військове право через безкомпромисність приписів, адресованих конкретній особі або ж певним соціальним групам, досягає загальної мети соціального компромісу у військовій сфері суспільного життя.

Таким чином, військове право можна визначити як комплексну галузь права, що є системою загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки у військовій сфері, які встановлені та охороняються державою, регулюють суспільні відносини, що пов'язані з діяльністю військової організації суспільства, і мають за мету забезпечення захисту держави, її суверенітету, територіальної цілісності.

У сучасній правовій науці галузі права виділяють за предметом та методом правового регулювання.

Під предметом правового регулювання розуміють сукупність суспільних відносин, які піддаються впливу норм права та під їх дією зазнають певного регулювання.

Метод правового регулювання розглядають як системний набір способів впливу на суспільні відносини в межах визначеної сукупності правил поведінки.

Предмет правового регулювання — це більш стала категорія по відношенню до метода регулювання, оскільки стосовно тієї чи іншої сукупності суспільних відносин можливим є застосування двох і навіть більше методів регулювання.

В юридичній літературі акцентується увага на існуванні правового режиму галузі права, як особливого закріпленого нормами права соціального порядку, що визначається співвідношенням правових засобів, які його забезпечують [7]. Водночас необхідно звернути увагу на мету правового регулювання, як на обов'язковий чинник, що ідентифікує ту чи іншу сукупність правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини. У багатьох випадках саме мета правової дії чинних норм визначає склад учасників суспільних відносин, встановлює їх

співвідношення, кореляцію поведінки. Мета правового регулювання встановлює об'єктивні межі диспозитивності поведінки учасників правовідносин шляхом використання обов'язкових для них імперативних приписів.

Предмет, метод та мета правового регулювання — ось ті чинники, які дозволяють нам виокремити у системі права комплексну галузь права — військове право.

Комплексність військового права визначається, насамперед, багатогранністю суспільних відносин, які складаються у військовій сфері. Відносини держави через її державні інституції з громадянами, з недержавними утвореннями, відносини державних інституцій, громадян у зв'язку з виконанням завдань, що забезпечують воєнну безпеку суспільства, утворюють комплекс суспільних відносин, які регулює військове право.

Ствердження про те, що військове право утворюють норми державного, адміністративного, цивільного, земельного, фінансового та ін. права є правильним лише почасти. Важко обґрунтувати висновки про належність до традиційних, загально визнаних галузей права норм, які регулюють суспільні відносини у сфері використання зброї, військової техніки під час бойових навчань. Проблемним є визначення місця у традиційних галузях права норм, що стосуються правил вартової служби або ж бойової служби внутрішніх військ МВС України. Неможливо віднести до будь-якої галузі права норми, що регулюють правила бойового чергування або ж регулюють комплекс суспільних відносин щодо проходження військової служби. Усі зазначені теоретичні та практичні складнощі вирішуються шляхом визнання об'єктивно існуючої реальності — комплексної галузі військового права з притаманними їй предметом, методом та метою правового регулювання.

Поза будь-яким сумнівом військове право акумулює норми інших галузей права і у цьому виявляється така його ознака, як комплексність регулятивної дії щодо суспільних відносин. Водночас правові норми спеціального характеру, які регулюють суто військові відносини, як уже було зазначено, утворюють власне системні ознаки військового права та дозволяють його виокремити серед інших галузей системи права.

Внутрішню структуру військового права складають підгалузі, інститути, субінститути, норми права.

Підгалузі військового права (право воєнної безпеки і оборони; право військової служби; військово-адміністративне право; право соціального забезпечення та захисту військовослужбовців; військово-господарське право) утворюють норми, які мають загальні ознаки та регулюють однорідні за своєю природою суспільні відносини. В одних випадках такі підгалузі належать виключно до військової сфери та не можуть містити норм будь-яких інших галузей права (право військової служби). В інших випадках підгалузі військового права регулюють суспільні відносини, які пов'язані з відносинами держави та громадян у військовій сфері, однак безпосередньо не належать до неї (окремі інститути військово-господарського, військово-адміністративного права і права соціального забезпечення та захисту військовослужбовців).

Інститути військового права об'єднують норми права за ознакою однорідності та специфіки військово-правових відносин, на які здійснюється регулятивний вплив. Інститути військового права входять до складу відповідних підгалузей права та складаються у свою чергу із субінститутів — більш вузької сукупності правових норм, які групуються не лише на підставі загальних ознак предмета і метода правового регулювання, але й з урахуванням мети їх правової дії. Первинним елементом військового права є правові норми, які зосереджуються у законодавчих, нормативних актах та в актах локальної дії. Цілісність внутрішньої структури військового права дозволяє зробити висновок про існування його системи. Розглянемо більш детально елементи цієї системи.

Підгалузь військового права — право воєнної безпеки і оборони утворюють інститути: 1) оборони держави; 2) бойової готовності військ; 3) право мобілізації та мобілізаційної готовності; 4) спеціальних, бойових служб. Зазначені інститути утворюють певні субінститути. Зокрема, до інституту бойової готовності військ належать субінститути бойового чергування; бойової підготовки і навчання; бойового застосування військ.

Право військової служби, як підгалузь військового права, складають інститути: 1) комплектування військ; 2) проходження військової служби; 3) військовослужбовці та відносини між ними; 4) військово-дисциплінарне право. Правовий інститут комплектування військ об'єднує такі субінститути, як призов на військову службу; військова служба за контрактом; підготовка та служба офіцерського складу.

Підгалузь військово-адміністративного права утворюють такі правові інститути: 1) управління військ; 2) гарнізонної служби; 3) військової служби правопорядку; 4) внутрішньої служби військ; 5) адміністративної відповідальності військовослужбовців. Субінститути, які входять до складу інститутів цієї підгалузі військового права, утворюються з правових норм адміністративного характеру. Субінститутами правового інституту внутрішньої служби військ є: а) внутрішній порядок військ; б) добовий наряд; в) внутрішня служба в особливих умовах (в парках; на полігонах тощо).

Така підгалузь військового права, як право соціального забезпечення і захисту військовослужбовців, за своїм змістом є комплексною та об'єднує правові інститути: 1) грошового забезпечення; 2) речового забезпечення; 3) продовольчого забезпечення; 4) житлового забезпечення; 5) медичного і санаторно-курортного забезпечення; 6) пенсійного забезпечення військовослужбовців. Кожний з інститутів права соціального захисту та забезпечення військовослужбовців поділяється на ряд субінститутів. Зокрема, інститут медичного і санаторно-курортного забезпечення військовослужбовців містить субінститути: а) організація медичного забезпечення та медичної допомоги; б) проходження медичних оглядів і ВЛК; в) санаторно-курортне лікування тощо.

Комплекс правових норм, що регламентують здійснення військовими формуваннями господарської діяльності, використання військового майна та земель оборони утворюють підгалузь військового права — військово-господарське право. На перший погляд військово-господарське право є повторенням норм цивіль-

ного і господарського права у регулюванні військово-господарських відносин. Однак більш уважне вивчення засвідчує, що ця підгалузь права зосереджує також доволі специфічні правові норми, системні групи яких утворюють такі інститути права, як: 1) військове господарство; 2) правовий режим військового майна; 3) господарська діяльність військових формувань; 4) правовий режим земель оборони. Інститути військово-господарського права складаються з відповідних груп субінститутів. Наприклад, інститут правового режиму військового майна включає такі субінститути, як: а) управління військовим майном; б) правовий режим військових містечок; в) відчуження військового майна тощо.

Особливості правового регулювання питань притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби та виокремлення у чинному кримінальному законодавстві норм про військові злочини дають підстави для висновку про існування такої підгалузі військового права, як військово-кримінальне право. У даному разі якраз знаходить своє підтвердження теза про використання комплексною галуззю права інститутів інших (традиційних) галузей системи вітчизняного права.

На окрему увагу заслуговує питання стосовно місця у структурі військового права міжнародного гуманітарного права, яке утворює систему визнаних міжнародно-правових норм, спрямованих на захист жертв збройних конфліктів, заборону або обмеження методів і способів ведення війни, встановлення відповідальності військовослужбовців та працівників Збройних Сил України за порушення вимог права збройних конфліктів.

Таким чином, військове право як складне явище існує як об'єктивна реальність та потребує: по-перше, усвідомлення його сутності та соціальних функцій; по-друге, вивчення з метою визначення соціальних перспектив, прогнозів; по-третє, забезпечення регулятивної дії на систему управління складними процесами військової сфери, які внутрішньо мають піддаватися та фактично піддаються управлінню.

Військове право є невід'ємним складним утворенням цілісної системи українського права та саме у такій його якості підлягає подальшому дослідженню у юридичній науці.

Література

1. Правові основи військового будівництва та військово-цивільних відносин: Зб. законодавчих актів з питань національної безпеки і оборони / Ред. рада: Г. К. Крючков (голова), Б. П. Андрусюк, В. П. Горбулін та ін. — К., 2005. — С. 67.
2. Кудашкін А. В., Серьогін Н. С. Матеріали науково-практичної конференції «Сучасний стан військового права і його вплив на національну безпеку Російської Федерації» // Государство и право. — 2005. — № 1. — С. 109–121.
3. Скакуп О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. — Х.: Еспада, 2004. — С. 21.
4. Военное право: Учеб. для воен.-учеб. заведений Вооруженных Сил Российской Федерации / Под ред. Н. И. Кузнецова. — М.: Восп. уп-т МО РФ, 1996. — С. 9.
5. Мигачев Ю. И., Тихомиров С. В. Военное право: Учебник. — М.: Юрлитинформ. — С. 16.
6. Теория государства и права в вопросах и ответах. Государственный экзамен: Учеб.-метод. пособие / Ю. П. Оборотов, А. Ф. Крыжаповский, П. П. Крестовская, Л. Г. Матвеева. — 2-е изд. — Х.: Одиссей, 2005. — С. 86.
6. Скакуп О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. — Х.: Еспада, 2005. — С. 389.